

YOSHLAR O'RTASIDA YUZAGA KELADIGAN SALBIY XULQ-ATVORNI OLDINI OLISH MASALALARI

Bekturganova Raygul Omirbaevna

Taxiatosh tumani 15-maktab amaliyotchi psixologi

Djumanazarova Janar Kuralovna

Taxiatosh tumani 3-maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya. Hozirgi yoshlar tez ta'sirlanuvchan, musaqillikka moyilligi yuqoriligi va shu bilan birga nisbatan befarq, o'z vaqtlarini mazmunli ijtimoiy foydali faoliyatga sarflagilari kelmaydi. Vaholanki inson tabitan o'ziga xos oson va ko'ngilochar mashg'ulotlarga moyil bo'ladi.

Kalit so'zlar. deviant xulq, zo'ravonlik, tajavvuzkorlik, xulqi og'ishganlik, oila, diagnostika, ruhiy holat

KIRISH

Hech kimga sir emaski bugungi kun bolalari o'zlarining yigirma yil oldingi tengdoshlaridan farq qilishadi. Hozirgi yoshlar tez ta'sirlanuvchan, musaqillikka moyilligi yuqoriligi va shu bilan birga nisbatan befarq, o'z vaqtlarini mazmunli ijtimoiy foydali faoliyatga sarflagilari kelmaydi. Vaholanki inson tabitan o'ziga xos oson va ko'ngilochar mashg'ulotlarga moyil bo'ladi. Inson xulq-atvori tarkibining aksariyati tabiiy instinktlari tazyiqi ostida bo'lishini inobatga olsak ushbu tazyiqlarni to'g'ri muvofiqlashtirish insondan irodaviylikni talab qiladi Bu holatni zamonaviy texnikaning rivojlanganligi ta'siri deb ham izohlash mumkindir. Ko'pchilik hollarda bolalardagi bu o'zgarishlarga ota-ona va jamiyat a'zolarining e'tiborsizligi va befarqligi ularning xulqatvorida salbiy og'ishlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Ma'lumki, bolalar va o'smirlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olish tadbirlari eng avvalo, xulq og'ishini keltirib chiqaradigan shart-sharoit va sabablarni bartaraf qilishni taqozo qiladi. Masalaning dolzarbligidan kelib chiqqan holda bugungi kunda butun dunyo miqyosida, shu jumladan Respublikamizda voyaga etmaganlar o'rtasida xulq og'ishining oldini olish borasida bir qator ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan choratadbirlar ishlab chiqilmoqda.

Haqiqatdan ham o'sib kelayotgan yosh avlodning ertangi kunimiz, kelajagimizning davomchilari ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, bolalar va o'smirlar o'rtasidagi turli xil g'ayri qonuniy, shu jumladan xulq og'ishi va tarbiya buzilishining oldini olishga qaratilgan profilaktik chora tadbirlarni ishlab chiqish, har qachongidan ham dolzarb muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Zo'ravonlikning psixologik "ildizi" shundaki, jinoyatchi o'z qurboniga (ko'p jihatdan ongsiz ravishda) ehtiyojlarini qondirish yoki o'zini uning axloq to'g'risidagi tasavvurlariga mos ravishda tutish qobiliyatini yuklaydi. Zo'ravonlikka moyillik kishi hayotining ilk bosqichlarida, erta bolalikda shakllanadi va bolaning (bo'lajak jinoyatchining) o'z oilasida egallagan o'rni natijasi hisoblanadi. Zo'ravonlik muammosini sosiologiya fani doirasida dastlab E.Dyurkgeym maxsus o'rgangan bo'lsa-da, jamiyatning eng qadimiy muammolaridan biri sifatida deviant holatlarga munosabatlar qadim davrlardan shakllanib kelgan. Qadimgi xalqlarning diniymifologik tasavvurlari, xususan Misr, Hindiston va Xitoy diniy qonun-qoidalaridagi axloqiy me'yorlar bu sohadagi dastlabki qarashlar edi. Qadimgi Yunon va Rim faylasuflari ham o'z asarlarida mazkur muammolarni tahlil qilib berganlar. O'rta asrlarda axloq me'yorlari diniy qarashlar ta'siri ostida rivojlandi va ulardan chekinish diniy nuqtai nazardan baholangan. Evropada xristian dini barcha sohada hukmronlik qilgan bo'lsa, Sharq dunyosida axloqiy-huquqiy me'yorlar va ular haqidagi ta'limotlar islom falsafasi ta'sirida rivojlandi. XVII-XVIII asrlarga kelib, Evropada jamiyat rivojining kuchayishi axloq me'yorlarining xristiancha talablari doirasiga sig'mayqoldi. XVIII asr mutafakkirlari ijtimoiy me'yor vaundan chekinish muammosini yanada chuqurroq tahlil qildilar. Sh.L.Monteske, J.J.Russo, Ch.Bekkaria, Gelvesiy, D.Didro, P.Golbax, Morelliva, Sh.Furelar o'z ilmiy izlanishlarida ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni topishga intilganlar.

XIX asr oxirlarida tabiiy fanlarda erishilgan ilmiy yutuqlar ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, sotsiologiyada ijtimoiy me'yordan og'ish holatlarini tushuntiruvchi dastlabki ta'limot - E.Dyurkgeymning - anomiya g'oyasi yaratildi. Ma'lumki, sotsologiyaning fan bo'lib shakllanishida ijtimoiy patologiya omiliga e'tibor qaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada E.Dyurkgeymning to'rtta asari chop etilgan

bo'lib, shulardan biri «O'z joniga qasd qilish» (1897) kitobi deviantlik muammosiga bag'ishlangan edi. Amerika sotsiologiyasida muhim o'rin tutuvchi ta'limotlardan biri E.Saterlendning differensial aloqalar ta'limotidir. Bunga ko'ra, har qanday xulq-atvor, shu jumladan, deviant xulq-atvor ham o'rganiladi, ya'ni mavjud jamiyat a'zolari tomonidan mazkur xulq-atvor boshqalarga o'rgatiladi. Deviant xulq-atvor muammolarini tahlil qilishda R.Merton ishlab chiqqan ta'limot sotsiologiyada yetakchi o'rin tutadi. E.Dyurkgeymning anomiya g'oyasini rivojlantirib, Merton deviant xulq-atvorga quyidagicha ta'rif beradi: - Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarining bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir. Jamiyatda o'rnatilgan ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish holatlarini o'rganuvchi deviant xulq-atvor sotsiologiyasi muammolari O'zbekistonda istiqlool sharofati bilan o'rganila boshlandi. Deviant xulq-atvorning turli ko'rinishlarini mamlakatimiz olimlari o'z tadqiqot obektlari doirasida o'rganganlar. Respublika faylasuflari X.Shayxova, Q.Nazarov, M.Xolmatova, N.Komilov (shaxs tarbiyasida ma'naviy-axloqiy tarbiya ta'siri masalalari), sotsiolog M.B.Bekmurodov (ijtimoiy me'yorlarga jamoatchilik fikrining ta'siri jarayonlari), huquqshunoslar A.Qulahmetov, Y.Karaketov, M.Usmonaliyev (jinoyatchilikning umumiy jihatlari va o'smirlar jinoyatchiligi masalalari), psixolog olimlar G'.B.Shoumarov, N.A. Sog'inov, S.A.Axunjanova, Z.R.Qodirova, E.SH.Usmonov, B.M.Umarov (o'z joniga qasd qilish va jinoyatchilik muammolarining ruhiy-psixologik asoslari), pedagog-olimlar O.Musurmonova, D.J.Sharipovalarning (oilada barkamol shaxsni tarbiyalash hamda giyohvandlik, ichkilikbozlik, chekish kabi illatlarning oldini olish muammolari) olib borgan ilmiy ishlarini shunday ishlar jumlasiga kiritish mumkin.

Zo'ravonlikka moyillik kishi hayotining ilk bosqichlarida, erta bolalikda shakllanadi va bolaning (bo'lajak jinoyatchining) o'z oilasida egallagan o'rni natijasi hisoblanadi. Bu o'rinning mohiyati uni ota-onasi yoqtirmasligi, ba'zan to'g'ridanto'g'ri undan yuz o'girishidan iborat bo'ladi. Bolaning o'z onasi rad etuvchi, yoqtirmovchi rolida chiqsa, bunday vaziyat o'ta fojiali bo'ladi. «Yoqtirmaslik» atamasi onaning o'z bolasiga shunday munosabatini anglatadiki, farzandini avvalambor tabiiy – ovqatga, issiqlikka, tozalikka ehtiyojlarini o'z vaqtida va aniq qondirishga qodir emas, yoki istamaydi, yohud qilolmaydi.

Buning natijasida bola surunkali tanqislik, o'z ehtiyojlarining doimiy qondirilmasligi vaziyatida bo'lib qoladi. Bu holat uni doimiy ravishda boshqa odamga (onasiga) qaram qilib qo'yadi, chunki faqat ugina ushbu ehtiyojlarni qondirishi mumkin.

Bunday ehtiyoj saqlanar ekan qaramlik ham saqlanib qoladi. Demak, tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchilar uchun hayotiy muhim (vital) ehtiyojlarning surunkali ravishda qondirilmasligi xosdir, shuning uchun ham ularni qondira oladigan ob'ektlarga xuddi shunday surunkali tobelik yuzaga keladi. Rad etilayotgan bola uning xavfsizligini ta'minlovchi aniq bir kishi (onasi) yuzida mujassam bo'lgan uning uchun hayotiy muhim shart-sharoitlarga qaram bo'lib qoladi. Bu omillarning yetishmovchiligi uning hayoti uchun doimiy tahdid vaziyatini yuzaga keltiradi. U go'yo so'nggi darajada yashaydi: hech qachon to'liq xavfsizlikni va o'z ehtiyojlarining qondirilganini his etmaydi va shu vaqtning bu hayotiy muhim shartsharoitlardan to'liq mahrum bo'lishgacha borib yetmaydi. Bu potensial ravishda o'zida halokatli tahdidni olib keluvchi mavjudlikning o'ziga xos "ekstremalligi"dir. U qotillik va boshqa shakldagi jinoiy zo'ravonlik namoyon bo'lishining kelib chiqish manbaidan iboratdir. Agar qayd etilgan vaziyat kishi hayotining ilk davrida yuzaga kelgan bo'lsa, unda vaqt o'tishi bilan (qariganda) u yo'qolib ketmaydi, balki uning mazmuni va asosiy munosabatlarini saqlab boshqa shaklga o'tadi.

Onaning o'rnini asosiy hayotni ta'minlovchi omil sifatida boshqa shaxs egallashi mumkin, lekin to'la tobelik munosabati saqlanib qoladi. Qayd etilgan qaramlik munosabati boshqa o'ta ahamiyatli oqibatlariga ham olib kelishi mumkin. Ularning asosiylaridan biri mustaqil, tobe bo'lmay yashash layoqatini olish jarayonining to'xtashidir. Bu to'xtash, o'z navbatida, shaxsning ruhiy va ijtimoiy rivojlanishi uchun jiddiy oqibatlariga ega. Ulardan asosiysi va eng umumiysi ruhiy funksiyalarning – xotira, o'zlashtirish, fikrlash, diqqatni jamlash va boshqalarning sekinlashgan va uncha chuqur bo'lmagan rivojlanishi hisoblanadi. Inson shaxsiyati bu erda go'yo sust differensiallashadi va o'z tuzilishiga ko'ra murakkablashadi. Qotillik sodir etganning shaxsiyatini o'rgangan tadqiqotchilar ularda rivojlanishning o'rtacha olganda past, qoloq darajasini, yuqori bo'lmagan umumiy madaniyat, tor bilim va manfaatlar doirasini belgilashlari bejiz emas.

Bu orqali ushbu shaxslardagi moslashtiruvchi imkoniyatlarning sust rivojlanishi uchun asos yaratiladi, ular atrofdagi muhit o'zgarishlariga moslashuvning g'oyat cheklangan vositalari va usullariga ega bo'ladilar, tashqi hodisalardan juda past va hissiy-qoloq darajada ta'sirlanadilar va o'zlashtirilayotgan axborotni intellektual ravishda qayta ishlash imkoniyatlarida g'oyatda cheklanganlar. Ruhiy rivojlanishning umumiy past darajasi va saqlangan moslashuv imkoniyatlari sababli tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchilarda ko'proq rivojlangan shaxslarga nisbatan ular tahdid qiluvchi deb qabul qiladigan tashqi voqealar va vaziyatlar keskin ortgan. Tajovuzkor zo'ravonlik harakatlari sodir etiladigan vaziyatda, har doim ham jinoyatchilar ularga jiddiy bog'liqlikda bo'lgan kishilar ishtirok etadilar. Bu bog'liqlik jinoyatchilar tomonidan anglanmasligi mumkin, lekin u aynan tajovuzda boshqa kishining faolligini unga jismoniy yoki ruhiy zarar etkazgan holda yanchib tashlashga intilishda namoyon bo'ladi. Zo'ravonlikka moyillik odatda ilk yoshlikdanoq namoyon bo'ladi. SHaxs bolalikda tabiiy qiziquvchanlik, o'zini biron-bir ish bilan band qilishga layoqatsizligini namoyon etadi, boshqa odamlar bilan munosabat o'rnatishda unga qiyinchilik tug'ilmaydi. Mohiyatiga ko'ra, bu holatda ham uning g'ayriixtiyoriy ravishda boshqa shaxsga psixologik tobeligi saqlanib qoladi. Tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchi shaxsning yana bir muhim psixologik xususiyati uning ayrim vaziyatlarda namoyon bo'ladigan fikrlari, g'oyalarining yuqori darajasi hisoblanadi. Ular uchun shaxslararo munosabatlarning istalgan tarafiga nisbatan ularda yuqori darajada sezuvchanlik, xavfsirash, atrof muhitni dushmanlarcha qabul qilish xosdir. Vaziyatga to'g'ri baho berishdagi qiyinchiliklar, to'g'rilash qiyin bo'lgan xatolari shularga bog'liq bo'ladi. Tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchilarning fikrlari, g'oyalari yuqori darajada hissiyotga to'laligi muhitni patologiya bilan cheklaydi va umuman, ularning jamiyatdan begonalashganidan dalolat beradi.

O'z navbatida, axloqni boshqara olmaslik shunga bog'liq bo'ladi. SHu bilan birga, ular atrofdagilarga juda yuqori talablar qo'yishga moyil bo'ladilar, ular tez xafa bo'luvchi va xudbindirlar, xulqlari qo'pol, odobsiz va kayfiyatlari «otashin shod-xurramlikdan o'lar darajadagi g'am-g'ussagacha» o'zgarishga moyildir. Ayrim tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchi shaxslarning mazmu- niga ko'ra ekstazga (o'zini yo'qotish darajasida huzurlanishi) o'xshash

bo'lgan chuqur va kuchli tashvishlarga moyilligi g'oyat diqqatga sazovor xususiyatdir. Mazkur holatning psixologik mazmuni o'ta murakkab bo'lib, unda shaxsiyatning eng chuqur qatlamlari qamrab olinadi; zo'ravonlik harakatlari sodir etish vaqtida ushbu shaxs uchun favqulodda qimmatga ega bo'lgan ruhiy erkinlik, qaramlik holatidan chiqish tuyg'ulari qamrab olinadi. SHuning uchun odam o'ldirishning tushunish qiyin bo'lgan sabablaridan biri ularning bu holatni boshdan o'tkazishga ehtiyoj sezishi hisoblanadi.

Tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchilarning boshqa toifasi qaramlikdan ozod bo'lish muammosini o'z shaxsiyatini boshqa odamlarga faol ravishda zo'rlab o'tkazish yo'li bilan hal etadi. Ular o'z «Men»larining qimmatliligini isbot qilish va uning e'tirofiga erishish ehtiyoji bilan yashaydilar. Boshqa kishini o'zining ta'sir doirasiga tortish, mohiyatiga ko'ra uni o'ziga bo'ysundirish va undan «kayf qilishning» barcha – moddiy, moliyaviy, energetik, g'oyaviy va hokazo shakllari uchun donor sifatida foydalanishning barcha usullari qo'llanganda, bu zo'rlab o'tkazish ko'pincha yaqqol namoyishli qarash xususiyatga ega bo'ladi. Tajovuzkor-zo'ravon jinoyatchilarning uchinchi toifasi - bu keraklilik tuyg'usi gipertrofiyalangan odamlar bo'lib, ular shaxsiy tasavvurlari va axloq me'yorlari nuqtai nazaridan atrofdagilarga g'oyatda yuqori va qat'iy talablar qo'yadilar. Ular o'zlarining kerakliliigi to'g'risidagi tasavvurlariga qat'iy bog'langan bo'lib, boshqa odamlardagi axloqning bu tasavvurlardan ozgina og'ishi ularda hissiy noqulaylikni, sezilarli og'ishlar esa -vaziyatni ularning tasavvurlariga mutanosib ravishda zo'rlik bilan tuzatish bo'yicha harakatlarni – ichki qahr-g'azabni vujudga keltiradi. Bu yerda inson shaxsiy o'z ideal tasavvurlarining iskanjasida bo'ladi va hayotning rang-barangligini qabul qila olmaydi: u zo'rlik bilan ularni o'z tasavvurlari ostiga olib keladi.

XULOSA

O'zaro samimiy munosabat, shaxsiy namuna, oila va muassasadagi kishilarning ishga ijobiy munosabatigina yoshlarda shunday bo'lishga havas tug'diradi. Eng muhimi shundaki, tarbiyalanuvchilarga ishonish kerak. Ularning qo'lidan keladigan ishlarga e'tiborli bo'lib, uni bajarganidan keyin rag'batlantirish, uni ishni yana ham yaxshi bajarishda o'z fikrlarini bayon qilish ham muhimdir. Yoshlarni be'mani hordiq chiqarish va ko'cha-ko'yda maqsadsiz yurishlariga yo'l qo'ymaslik lozim. Ta'lim muassasasida pedagoglar psixologlar bilan

hamkorlikda o'quvchilarda eng yaxshi insoniy fazilatlarni rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor berishimiz lozim: Umuman psixik rivojlanishi sustlashgan yoki xulqida ma'lum bir anomaliyalari bo'lgan bolalarni vaqtida psixologik-pedagogik tekshirishlar o'tkazib ularga to'g'ri tashxis qo'yilib, korreksion ishlar o'z vaqtida boshlansa, boladagi nuqsonlarni tuzatish va ularni kompensatsiya qilish orqali bolaga yordam ko'rsatish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Asadov Yu. "O'smirlar deviant xatti-xarakatining psixologik xususiyatlari" - Toshkent.2011., 22-26 b
2. Yadgarova N.F. "Psixopatologik sindromlar to'plami" - Toshkent.2014. 35 b
3. Hakimova L. M. "Deviant xulq-atvor psixologiyasi"- Toshkent.2014. 15 b
4. Байярд Р.Т., Байярд Д. «Ваш беспокойный подросток». М.: "Просвещение", 1991.33 стр
5. Захаров А.И. «Как предупредить отклонения в поведении ребёнка».: 1986. 12 стр
6. Эйдемиллер Э.Г. Юстицкий В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург.: «Питер», 2000. 5 стр